

Diszciplínák között

Lovas Kiss Antal: *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás.*
 Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, 2006. 187 p.
 /Studia Folkloristica et Ethnographica, 49./

A falu, a vidék, az agrárium, a mezőgazdaságból élők helyzete mindig is a hazai társadalomtudományos érdeklődés egyik kiemelt témája volt a 20. század folyamán Magyarország gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint településszerkezeti sajátosságai miatt. A hetvenes–nyolcvanas években a mezőgazdasági nagyüzem és kistermelés (bár az utóbbi természetesen csak korlátozott mértékben létezhetett) megőrzött kettősségének eredményeként zajló gazdasági és társadalmi folyamatokat elsősorban a szociológia próbálta leírni és értelmezni.¹ A korszak legjelentősebb elméletei Márkus István, Juhász Pál és Szelényi Iván nevéhez köthetők, akik a polgárosodás gondolatához kapcsolódva fogalmazták meg teóriájukat.²

Az Európát s ezen belül Magyarországot a hetvenes évektől „fölfedező” antropológusok is a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gazdasági és/vagy társadalmi következményeit vizsgálták;³ munkájuk – konkrét terepválasztásuk és szociálintropológiai iskolázottságuk folytán – a kiválasztott településekről szóló klasszikus közösség tanulmányokat eredményezett.

A társadalomnéprajz néhány szórványos kísérlettől eltekintve azonban adós maradt a korszakban zajló mezőgazdasági folyamatok társadalmi hatásainak értelmező bemutatásával. A hetvenes években újrainduló társadalomnéprajzi jelenkutatások – változásvizsgálatok keretében – elsősorban az értékrend és a társadalmi kontroll szerepének átalakulását vizsgálták lokális közösségekhez kötődően. E korszakban készültek el olyan, máig irányadó néprajzi munkák, mint a Varsány-kötet (Bodrogi 1978), amelynek gazdálkodást bemutató fejezete a hazai gazdaságantropológia mértékadó írásának számít.

A rendszerváltás után is megmaradt a társadalomtudományok élénk érdeklődése a mezőgazdaság átalakulása és a vidék átformálódása iránt. A már-már önálló kutatási témává váló „vidék” erős empirikus bázisú, ugyanakkor elméleti igényességet sem nélkülöző kutatásában több szempontból is közelítettek a rurális társadalmakhoz. Kezdetben a mezőgazdasági átalakulás, a tulajdonszerkezet-váltás, az üzemszerkezeti változások és a kistermelés beindulása, terjedése váltotta ki a kutatók érdeklődését. Ez egyfelől a szövetkezetek átalakulásának gazdaság-szociológiai, -antropológiai közelképeit eredményezte, valamint a gazdálkodói magatartások, stratégiák és üzemtípusok különböző diszciplínák felőli bemutatását jelentette. Az elméletek részben egy új ruralitásról, a falu-város kapcsolatok és a falu fogalmának átértelmeződéséről, a társadalom paraszttalanításáról szólnak, másrészt a gazdasági-társadalmi átalakulás lényegét a korábbi paradigmához, a polgárosodás elméletéhez viszonyítva próbálják megragadni. Ez utóbbi

szemlélethez tartozók az átalakulási folyamatot a megszakított polgárosodás elméletének igazolásaként vagy éppen cáfolataként tekintik, illetve a polgárosodásból kimaradó csoportokról, a vidéki *underclass* megjelenéséről beszélnek. A társadalomnéprajz is igyekszik bekapcsolódni ebbe a tudományos diskurzusba: elsősorban a hagyomány, hagyományozódás és modernizáció tágabb fogalmkörébe ágyazottan olyan kérdéseket feszeget, mint például a paraszti minták visszatérése és a vállalkozói minták terjedése, valamint a helyi adottságok, hagyományok, minták szerepe, befolyásoló ereje az alkalmazkodás folyamatában.

Lovass Kiss Antal⁴ könyve mindenképpen klasszikus néprajzi munkának tekinthető abban az értelemben, hogy az agrárnépeesség helyzetét, stratégiáit, körülményeit igyekszik feltárni egyes lokális közösségekben. Ahhoz, hogy szemlélete és megközelítése alapján a könyv helyét kijelölhessük a tudományos diskurzusban, előbb tartalmáról, célkitűzéseiről és eredményeiről kell szólni.

A szerző a bihari táj egy kis szegletének rendszerváltás utáni mezőgazdasági termelési formáit vizsgálja, arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon kimutatható-e bármilyen kapcsolat a földprivatizációt követően kialakuló gazdálkodási formák és a korábbi gazdálkodási magatartások között. Mivel a vizsgálat több településre is kiterjedt, természetesen adódott a kérdés, milyen meghatározói lehetnek a területileg közel fekvő települések gazdasági stratégiáiban mutatkozó különbségeknek.

A könyv a hátrányos helyzetűnek számító, periferikus elhelyezkedésű vidék öt településének (Kóróssziget, Csökmő, Újiráz, Komádi, Magyarhomorog) vizsgálatán alapul, ám a szerző néhány környező településen végzett, kevésbé rendszeres és módszeres kutatásainak eredményeit is felhasználja a folyamatok térbeli változatainak érzékeltetésére. A szóban forgó öt falu táji-történeti, társadalom- és településtörténeti szempontból is eltérő változatot, típust testesít meg, s alapvetően két, jól elkülönülő vonzáskörzeti hálózathoz tartozik. Mindazonáltal a szerzőnek nem célja a települések összehasonlítása, sokkal inkább az egymás mellett létező lokális közösségek eltérő stratégiáinak, gazdálkodási gyakorlatának bemutatásával a térség egészéről próbál képet festeni. Ahogy fogalmaz: „Céлом továbbá a gazdálkodási gyakorlat elemzésén keresztül feltárni a régióra jellemző gazdaság működését és a társadalmi élet egészében betöltött szerepét” (7. p.).

Ahhoz, hogy e célkitűzést értelmezhesük, valamint a megvalósítás sikerességét értékelhesük, a könyv felépítésének rövid bemutatásával kell kezdenünk. Bár az írás alapvetően és deklaráltan a néprajzi jelenkutatáshoz kíván kapcsolódni, és elsősorban a rendszerváltás utáni változásokra koncentrál, az első fejezetben mégis igen részletesen bemutatja a települések és (agrár)gazdaságuk történetét a 19. század végétől. Az adatokban és táblázatokban gazdag történeti részben elsősorban agrártörténeti, valamint település- és térségfejlesztési megközelítésben kapunk képet a vidékről. Ez a kép leginkább felülnézetinek nevezhető, az ismert történelmi, gazdaságtörténeti folyamatok, a gazdaság- és térségfejlesztési szándékok taglalása, valamint a települések agrárgazdaságának intézményi szemléletű, üzemszerkezeti és termelésttechnikai jellegű bemutatása miatt. A nézőpont igazából csak a rendszerváltás előtti évtized és a háztáji gazdálkodás bemutatásakor közeledik az egyes helyi társadalmakhoz annyira, hogy felvillantsa a helyi gazdaság és társadalom összefonódásait.

A rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi változásokat taglaló második és egyben legterjedelmesebb részben elsőként a privatizáció és kárpótlás helyben zajló ese-

ményeiről tájékozódhatunk, majd a termelés feltételeinek és a gazdálkodás irányának bemutatása következik. Ez utóbbi részben a mezőgazdálkodás feltételrendszerének technikai szintű tárgyalása (a termőtalaj jellemzői, a támogatások és hitelek rendszere, a földbérleti és földeladási árak részletes ismertetése) keveredik a gazdálkodók felől közelítő, stratégiákat bemutató szemlélettel (a fajtaszerkezet-váltás okai, körülményei, az értékesítési nehézségekre adott válaszlépések, a földeladási és -bérbeadási stratégiák).

Ezt követi a „lavírozási stratégiák”, a térségben működő informális és rejtett gazdaság, valamint a feketegazdaság bemutatása.⁵ A könyvnek talán ez az egyik legfontosabb része, mivel alaptétele szerint, legyen szó mezőgazdasági nagyüzemről vagy kistermelésről, az eltérő helyzetek, adottságok és hagyományok eltérő válaszlépésekre készítetik a mezőgazdálkodásból (akár csak kiegészítő) jövedelmet szerzők körét. A kisüzemek, egyéni szereplők térségre jellemző stratégiájának pedig a különféle „lavírozási technikák” alkalmazását tartja a szerző. Lavírozási technikán az aktív társadalom által gyakorolt azon eljárásokat, tevékenységeket érti, amelyekkel – Wolf kifejezését használva – a „külső, felső elemként” ható gazdaság és társadalom befolyását, negatív hatásait igyekeznek ellensúlyozni, kivédeni. A technikákat az „informális”, a „rejtett gazdaság” és „feketegazdaság” csoportjaiba sorolja, fogalmi meghatározásukhoz a közgazdaságtan definícióit veszi alapul. Az informális gazdaság fogalmába a kísérő pénzmozgástól függetlenül minden olyan munkával kapcsolatos tevékenységet beleért, amely növeli az egyén jólétét. Így idesorolja a munkacserét, a „barterüzleteket”, a „fusit” és az állami redisztribúcióból szerzett jogosulatlan jövedelmeket (leszállékolás, időszakos munkakeresés, őstermelés szociális segélyen, állami támogatásszerzés földtulajdon-elaprózással és a családi gazdálkodás informális vonatkozásai). Rejtett gazdaságon a feketemunkát, a gazdaságszerkezetben rejlő jövedelemelvitkolo tevékenységeket és a zugfelvásárlást érti, míg a feketegazdaság fogalmába minden bűnözés révén szerzett jövedelmet beleért, a vizsgált térségben azonban csak üzemanyag-csempészet fordul elő a szerző tapasztalatai szerint.

Ez utóbbi alfejezet részletesebb tartalmi ismertetése három ok miatt fontos. Egyrészt a kategorizálás meglehetősen szűkszavú értelmezéssel segíti csak az olvasót egy igen összetett, szerteágazó problematika tisztázásában, ahol ráadásul olyan tevékenységekről, jelenségekről (jobb híján nevezhetjük őket élet- vagy megélhetési stratégiáknak is) esik szó, amelyek sok esetben kevert formát testesítenek meg. Nehéz precízen elkülöníteni például a rejtett gazdasághoz sorolt feketemunkát és jövedelemelvitkolo tevékenységeket a feketegazdaságtól, ha onnan közelítünk a kérdéshez, hogy az utóbbi meghatározása a bűnözés által szerzett jövedelmekre vonatkozik, mivel az előbbi esetekben tudatos, szándékos törvényszegésről, törvénymegkerülésről van szó. Ki tudja pontosan definiálni – egyáltalán lehet-e –, hogy a könyvelésben, adóbevallásban elkövetett trükkök mikor, milyen szinttől tartoznak a gazdasági bűncselekmény kategóriájába, és meddig lehet, kell adómorál, szabálykövető magatartás kérdéseként értelmezni? Az olvasó kétségeinek tisztázását talán elősegítené a közgazdasági szakirodalom, illetve hasonló témájú társadalomtudományi munka egyszerű hivatkozása helyett az ezekkel folytatott diskurzus végigkövetése. Az egyébként a könyv egészét végigkísérő jelenség, hogy a bibliográfia inkább csak hivatkozott irodalom; ritkán alakul ki párbeszéd a szerző és a felhasznált művek között.

A tárgyalt „lavírozási stratégiákkal” kapcsolatosan maga a szerző ismeri el, hogy ezek

valójában a „külső, felső elemként” ható tényezőkre adott válaszok, amelyeket tapasztalatai szerint „különösen” a kelet- és észak-magyarországi válságterületeken alkalmaznak a termelők. Jól látja azt is, hogy a térség hátrányos helyzete és a lavírozási stratégiák gyakorisága, népszerűsége összefüggésben van, de talán mégsem tanácsos megpróbálkozni – még a „különösen” kitétel alkalmazásával sem – a jelenség lokalizálásával. Éppen a külső tényezők általánossága és kényszerítőereje okán s feltehetőleg mentalitásbeli, normákban, értékrendben mélyen gyökerező okok miatt is (a történelmi gyökereket a szerző is említi) ezek a technikák földrajzi és társadalmi értelemben is széles körben ismertek, és nem csak valós vagy belső perifériának tekinthető vidékekhez köthetők.

Bár a tárgyalat alfejezet végén a szerző megpróbálja az értékek és normák, valamint a hagyományos paraszti gazdaságszervezési elvek felől értelmezni a kérdéskört, a fejezet végeztével mégis megfogalmazódik, megfogalmazódhat egyfajta hiányérzet az olvasóban. Az attitűdök és elvek, hagyományok feltárása, mivel a téma kényes jellegéből fakadóan nem kötődik, nem kötődhet konkrét esetekhez, nem nyújthat elmélyült elemzést, megáll az általánosságok szintjén. Az egyes technikák alkalmazóinak bemutatására tett ígéretét is csak szűkre szabottan váltja be a szerző, pedig ezt megtehetné a következő alfejezetben, amelyben egy alapos, a témát jól összefoglaló és elhelyező bevezető után a gazdálkodói magatartásformákat és üzemszervezeti típusokat veszi sorra a saját maga által felállított rendszerben. Ebben a piachoz való kapcsolódás mértékét és célját rendezőelvként felhasználó kategorizációban a piac által nem érintett, a piacérintett és piacorientált, valamint a piacra szerveződő gazdasági magatartásokat mutatja be, a gazdasági magatartások értelmezési keretét pedig a polgárosodás paradigmája adja. Itt, az egyes gazdasági magatartások típusainak termékszerkezeti, gazdaságszervezési, mentalitásbeli jellemzőinek bemutatásakor a típusalkotás általánosító ereje egyenesen felkínálja az egyes magatartásokhoz kapcsolódó jellemző lavírozási stratégiák, technikák „biztonságos” bemutatásának lehetőségét.

A könyv utolsó nagyobb egységében az öt település szövetkezeteinek gazdálkodási stratégiáit ismerhetjük meg. A különböző mélységű és terjedelmű elemzésekben ismételtelen sok az adat, a táblázat, de a szerző igyekszik megvilágítani a téveszkekhez való viszonyulás kérdését, valamint a gazdasági döntések mechanizmusait is az egyének és az intézmények szemszögéből. Világos és alapos képet kaphatunk az egyes szövetkezetek gazdálkodásáról, pénzügyi helyzetéről, tagi viszonyairól, földbérleti nehézségeiről. Viszont hiányzik ebből a képből az emberi tényező: az átalakulások, felszámolások során, a földbérleti harcokban oly sokat számító egyéni vagy csoportos érdekek, szándékok, a személyes kvalitások bemutatása, ezek bevonása a folyamatok és döntések értelmezésébe, ahogy ezt megteszi néhány szövetkezet történet mikroszociológiai közelképe.⁶ Éppen ezért tanulságos dolog Chris Hann az angolszász szociálintropológia és a magyarországi társadalomnéprajz kapcsolatát a szocialista és poszt-szocialista érában vizsgáló tanulmánya felől közelíteni a könyvhöz. Hann így fogalmaz:

„A gazdaságantropológustól elvárjuk, hogy a termelés, elosztás és fogyasztás minden vonatkozásáról teljes és hiteles képet adjon. Ez tudtommal nem volt szokásos a klasszikus néprajzban, ahol a nem formális stratégiák ritkán kerültek elemzésre, és különösen nem a társadalom legalsó rétegeivel kapcsolatban.” (Hann 2004:58.)

Ezt olvasva, és kiegészítve Hann azon véleményével, hogy az utóbbi néhány évtizedben a diszciplináris tradíciók közeledésének lehetünk tanúi, elgondolkodtató kérdés, hogy

hogyan is értékelhető e könyv helye a diszciplínák között, hiszen – a jelenre fókuszálva, a társtudományok számos eredményét és megállapítását beépítve – gazdaság és társadalom lehetséges összefonódásairól igyekszik képet adni, ezáltal a kifejlődőben lévő, modern társadalmi változásokkal foglalkozó társadalomnéprajz képviselője a könyv. A terepmunka technikája és a témakezelés felől nézve a kérdést a klasszikus, nem állomásozó néprajzi terepmunka során felgyűlt szinkronikus ismeretanyag kiegészül történeti adatokkal is, ahogy a szociálintropológiai hagyomány ezt megkívánja. A rejtett hatalmi és érdekviszonyok, ezek finom elmozdulásai – vagy, ahogy Hann fogalmaz –, a „nem formális stratégiák” viszont ritkán jelennek meg az elemzésben. A gazdálkodás feltételrendszerének, körülményeinek, megvalósulásának részletes taglalása pedig inkább a klasszikus (nem is annyira társadalom-) néprajzi megközelítéshez rokonítja az írásművet. Amit a recenzens valójában hiányol, az az antropológiai megközelítés- és látásmód erőteljesebb érvényre juttatása, ám ez természetesen pusztán csak „személyes olvasat”, „saját etnológia” kérdése. Ettől eltekintve és emellett a könyv értékes kísérlete, lépése a formálódó új társadalom-néprajzi látás- és beszédmódnak.

JEGYZETEK

1. A korszakban újra erőre kapó szociográfia inkább csak dokumentálta a látottakat, tapasztaltakat.
2. Márkus ambíciórobbanásnak tulajdonítja, és az utóparaszti életforma konzerválásaként értelmezi a kisüzemi termelés bizonyos szocializmus kori formáit (Márkus 1991). Juhász Pál a század első felében már megindult parasztpolgárosodás folytatásának tekinti a szocialista kistermelést (Juhász 1986–1987). Szelényi a vidék csendes forradalmának aposztrofálva a mezőgazdaság körül zajló folyamatokat a szocialista polgárosodásról mint a társadalomfejlődés (lehetséges) harmadik útjáról beszél, a megszakított polgárosodás elméletébe ágyazva mondandóját (Szelényi 1992).
3. Többek között például C. M. Hann: *Tázlár: a Village in Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980; Peter D. Bell: *Peasants in Socialist Transition. Life in a Collectivised Hungarian Village*. Berkeley: University of California Press, 1984; Sozán Mihály: *A határ két oldalán*. Párizs: Irodalmi Újság, 1985; Ildiko Vasary: *Beyond the Plan: Social Change in a Hungarian Village*. Boulder: Westview, 1987; Martha Lampland: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1995; Marida Hollos – Bela C. Maday, eds.: *New Hungarian Peasants: An East Central European Experience with Collectivization*. New York: Columbia University Press, 1983.
4. Lovass Kiss Antal (1964–) A Debreceni Egyetem Néprajz Tanszékének adjunktusa.
5. Ez a fejezet majdnem változatlan formában korábban már megjelent az *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* című tanulmánykötetben (Lovas Kiss 2004).
6. Csak néhány, fontosnak tartott műre célozva: Kovács 1998; 2004; Swain 1998; Váradi 1998.

IRODALOM

BODROGI TIBOR

1978 Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HANN, CHRIS

2004 Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és posztszocialista időszakokban. *In* Fehéren Feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor, szerk. 45–64. Budapest: L'Harmattan.

JUHÁSZ PÁL

1986–1987 Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 4(1):5–18.

KOVÁCS KATALIN

1998 Elfújja a szél? Esettanulmány a „Homokvár” szövetkezetről. *Replika* 33–34:137–150.

2004 Hollóföldi történet: egy faluszövetkezet alapítása és tündöklés nélküli bukása a rendszerváltást követő években. *In* Fehéren Feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor, szerk. 415–436. Budapest: L'Harmattan.

LOVAS KISS ANTAL

2004 Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 105–118. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

MÁRKUS ISTVÁN

1991 Az ismeretlen főszereplő. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

SWAIN, NIGEL

1998 Küzdelmes életutak egy változó világban: „Nemesfalu” és az „Aranyszőlő” Rt. *Replika* 33–34:151–162.

SZELÉNYI IVÁN

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

1998 Keskeny az ösvény. Esettanulmány a „Harmónia” Mgtsz átalakulásáról. *Replika* 33–34:121–136.